

Проблеми сучасної демократії

УДК 342.3

Гультай Михайло Мирославович

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ*

Гультай Михаил Мирославович

*доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры конституционного права и права человека
Национальная академия внутренних дел*

Hultay Mykhailo

*Doctor of Law, Associate Professor,
Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights
National Academy of Internal Affairs
ORCID: 0000-0001-7773-0501*

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННОЕ
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: CURRENT SITUATION AND
DEVELOPMENT PROSPECTS**

***Анотація.** Метою статті є здійснення дослідження наукової літератури та нормативно-правових актів, і практики їх застосування стосовно питання функціонування громадянського суспільства в Україні, спрогнозувати подальший його розвиток, віднайти шляхи удосконалення правового статусу громадянського суспільства в Україні. Для її досягнення були сформувані наступні завдання: розглянути теоретико-правовий бік розуміння поняття громадянського суспільства; дослідити правові*

аспекти існування, формування та функціонування громадянського суспільства в Україні; проаналізувати негативні та позитивні впливи громадянського суспільства в Україні. Методологічною основою дослідження стала сукупність загальнонаукових та спеціальних методів, прийомів і засобів наукового пізнання, при цьому, їх комплексне застосування, спрямоване на досягнення мети та вирішення завдань дослідження. Автором використано загальнонаукові методи, серед яких діалектичний метод, а також закони і категорії діалектики, зокрема, загальні категорії, що характеризують розвиток природи і суспільства: зміст, форму, сутність, явище, причину, наслідки; категорії, що відображають специфічні зв'язки у процесі пізнання: матерія та свідомість, емпіричне і теоретичне, абстрактне та конкретне, історичне і логічне тощо. Автором з'ясовано неоднакового погляду на сутність та суб'єктний склад громадянського суспільства. Обґрунтовано позиції про те, що органи самоорганізації населення є елементом системи місцевого самоврядування, а отже все ж їх функціонування лежать в площині здійснення публічної влади, а не громадянського суспільства. З'ясування та аргументація позиції про те, що громадянське суспільство не має конкурувати із державою, а лише є показником реальних демократичних процесів в ній. При цьому, громадянське суспільство має різноплановий суб'єктний склад, де кожен суб'єкт має свої цілі та завдання, що вони беруть на себе добровільно.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, механізм держави, публічна влада, апарат держави.

Аннотація. Целью статьи является осуществление исследования научной литературы и нормативно правовых актов, и практики их применения по вопросу функционирования гражданского общества в Украине, спрогнозировать дальнейшее его развитие, найти пути

усовершенствования правового статуса гражданского общества в Украине. Для ее достижения были сформированы следующие задачи: рассмотреть теоретико-правовую сторону понимания понятия гражданского общества; исследовать правовые аспекты существования, формирования и функционирования гражданского общества в Украине; проанализировать негативные и положительные влияния гражданского общества на Украину. Методологической основой исследования стала совокупность общенаучных и специальных методов, приемов и средств научного познания, при этом их комплексное применение, направленное на достижение цели и решение задач исследования. Автором использованы общенаучные методы, среди которых диалектический метод, а также законы и категории диалектики, в частности, общие категории, характеризующие развитие природы и общества: содержание, форму, сущность, явление, причину, последствия; категории, отражающие специфические связи в процессе познания: материя и сознание, эмпирическое и теоретическое, абстрактное и конкретное, историческое и логическое. Автор выяснен неодинаковый взгляд на сущность и субъектный состав гражданского общества. Обоснованы позиции о том, что органы самоорганизации населения являются элементом системы местного самоуправления, а следовательно, их функционирование лежит в плоскости осуществления публичной власти, а не гражданского общества. Выяснение и аргументация позиции о том, что гражданское общество не должно конкурировать с государством, а является показателем реальных демократических процессов в нем. При этом гражданское общество имеет разноплановый субъектный состав, где каждый субъект имеет свои цели и задачи, которые они берут на себя добровольно.

Ключевые слова: *гражданское общество, государство, механизм государства, публичная власть, аппарат государства.*

Summary. *The aim of the article is to study the scientific literature and regulations and practices of their application in relation to the functioning of civil society in Ukraine, to predict its further development, to find ways to improve the legal status of civil society in Ukraine. To achieve it, the following tasks were formed: to consider the theoretical and legal side of understanding the concept of civil society; to study the legal aspects of the existence, formation and functioning of civil society in Ukraine; to analyze the negative and positive influences of civil society in Ukraine. The methodological basis of the study was a set of general and special methods, techniques and tools of scientific knowledge, with their comprehensive application aimed at achieving the goals and objectives of the study. The author used general scientific methods, including the dialectical method, as well as laws and categories of dialectics, in particular, general categories that characterize the development of nature and society: content, form, essence, phenomenon, cause, effect; categories that reflect specific connections in the process of cognition: matter and consciousness, empirical and theoretical, abstract and concrete, historical and logical, etc. The author clarifies the different views on the nature and subjective composition of civil society. The position that the bodies of self-organization of the population are an element of the system of local self-government is substantiated, and therefore their functioning lies in the plane of exercising public power, not civil society. Clarification and argumentation of the position that civil society should not compete with the state, but only is an indicator of real democratic processes in it. At the same time, civil society has a diverse subject composition, where each subject has its own goals and objectives, which they undertake voluntarily.*

Key words: *civil society, state, mechanism of state, public power, state apparatus.*

Постановка проблеми. Питання ролі громадянського суспільства, його місця і ролі в управлінні державою, прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях здійснення публічної влади залишається актуальним та таким, що потребує осмислення, категоризації, та аналізу. Думка вчених різниться як стосовно питання визначення самого поняття громадянського суспільства, так і стосовно кола його інститутів, та оцінки правового регулювання його функціонування.

В Україні питання існування та дієвості впливу громадянського суспільства на державно-політичне життя часто містить взагалі суто політичне забарвлення. Для того, що мати змогу дати оцінку цьому явищу, необхідна певна систематизація знань про нього.

Демократія сама собою передбачає, що влада належить народу. Тому, виокремлення громадянського суспільства в окрему рушійну силу, яка протистоїть публічній владі виглядає дивним. Тобто, влада яку реалізує народ, що формує органи публічної влади, які здійснюють її безпосередньо, потребує ще певного окремого громадського контролю. Така ситуація фактично вказує на проблеми в демократичній формі управління. І ми також маємо констатувати про їх наявність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти стосовно існування громадянського суспільства досліджувалися у працях таких вчених, як Гомоляко О. [7], Горленко В. [6], Кононенко В. [4], Лапшин Н. [4], Лопушинський І. [3], Плющ Р. [3], Приходько І. [8], Сунегін С. [5], Філіппова В. [3]. На нашу думку думки, щодо правового статусу громадянського суспільства у вчених відрізняються, і часто дана проблематика розглядається не в контексті конституційного права, демократії та народовладдя, що не дозволяє сформувати реальну картину щодо поняття, правового регулювання та функціонування громадянського суспільства, зокрема, в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є здійснення дослідження наукової літератури та нормативно-правових актів, і практики їх застосування стосовно питання функціонування громадянського суспільства в Україні, спрогнозувати подальший його розвиток, віднайти шляхи удосконалення правового статусу громадянського суспільства в Україні.

Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання:

- розглянути теоретико-правовий бік розуміння поняття громадянського суспільства;
- дослідити правові аспекти існування, формування та функціонування громадянського суспільства в Україні;
- проаналізувати негативні та позитивні впливи громадянського суспільства в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням громадянського суспільства в Україні. Предметом дослідження є громадянське суспільство в Україні.

Виклад основного матеріалу. У 2021 році, Президентом України було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки (далі Стратегія) [1]. Метою прийняття даного документу визначено, створення сприятливих умов для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади, органами місцевого самоврядування.

При цьому, Стратегія містить наступні статистичні дані: протягом 2016-2020 років кількість інститутів громадянського суспільства суттєво зросла, відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації - на 22149 (з 70321 станом на 1 січня 2016 року до 92470 станом на 1 січня 2021 року),

громадські спілки - на 1122 (з 753 до 1875 відповідно), благодійні організації - на 4428 (з 15384 до 19812 відповідно), релігійні організації - на 3390 (з 23261 до 26651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) - на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання - на 2392 (з 26321 до 28713 відповідно), органи самоорганізації населення - на 234 (з 1415 до 1649 відповідно).

Отже, можна зробити висновки, що в нормативно-правовому полі до суб'єктів – представників громадянського суспільства відносять громадські організації, громадські спілки, благодійні організації, релігійні організації, творчі спілки та інші професійні організації, професійні спілки та їх об'єднання, органи самоорганізації населення.

При цьому, відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення», орган самоорганізації населення є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення [2].

Враховуючи таку позицію законодавця, а також загальні нормативні положення, щодо місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення все ж відносяться до системи місцевого самоврядування, яка в свою чергу відносить до носіїв публічної влади.

Тому питання віднесення органів самоорганізації населення до суб'єктів представників громадянського суспільства видається спірним. Що обумовлено складністю саме в демократичній державі виокремити народовладдя від функціонування та впливу громадянського суспільства.

При цьому, три доктори наук із державного управління визначають питання розбудови в Україні громадянського суспільства вкрай актуальним, і таким що є необхідним в самому процесі державотворення. Так, вони під громадянським суспільством розуміють, механізм соціальної взаємодії, що складається із системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місцем

соціальних дій, відносно автономних від держави [3, с. 226]. Тобто існує позиція, щодо віднесення до громадянського суспільства всієї системи місцевого самоврядування.

Яку ми підтримати не можемо, оскільки Конституція України закладає підхід до розуміння місцевого самоврядування, як окремого виду місцевої публічної влади, що має взаємозв'язки із апаратом держави, та разом із ним складає механізм держави загалом.

Кононенко В., Лапшин С., вважають, що функціонування органів державної влади та публічне управління перебувають у прямій залежності від розвиненості інститутів громадянського суспільства та побудови правової держави. Демократичне управління державними процесами можливе лише за умови їх наявності, а антидемократичні режими користуються їх відсутністю та слабкістю, придушують процеси з їх формування або знищують їх. Громадянське суспільство стало основою формування сучасних демократичних держав з представницькою демократією, які, у свою чергу, зацікавлені в його стабільному функціонуванні та делегують йому частину державних функцій та завдань. У цих країнах народ є не тільки джерелом влади та бере участь у формуванні органів державної влади, обговоренні важливих державних питань, а й є одним із суб'єктів публічного управління через інститути, що виростили із громадянського суспільства. В новітніх демократичних державах громадянське суспільство є одним із елементів демократичної системи та відіграє одну із центральних ролей у публічному управлінні [4, с. 2].

Тут мова вже йде про те, що роль громадянського суспільства полягає саме в участі у прийнятті рішень органами публічної влади. Вважаємо, що така необхідність обумовлена практичною площиною реалізації державної та муніципальної влади, при аналізі якої часто

виникає ряд питань стосовно прийняття рішень в інтересах громадян, як має бути.

Сунегін С. аналізуючи питання, стосовно правової ідеології, як чинника розвитку громадянського суспільства та держави, в ціннісному контексті, приходять до висновку, що сучасна правова ідеологія засновується на матеріалістичному світогляді, оскільки цінності лібералізму, які визначають та спрямовують його розвиток, обмежуються сферою матеріального буття, а ідеальні явища, зокрема такі як, свідомість, воля, мораль тощо, є похідними від особливостей функціонування та розвитку матеріальних відносин у суспільстві. Будучи глибоко індивідуалістичною за своїм спрямуванням, сучасна правова ідеологія суттєво трансформує традиційний зміст духовної культури суспільства, який позбавляється глибинних трансцендентних, надособистісних засад і перетворюється на раціонально-прагматичну систему відповідних ідей, принципів та норм, спрямованих на забезпечення формальних умов, в межах яких індивід може реалізовувати свою свободу, обмеження якої можливе лише на підставі формалізованих правових процедур [5, с. 103].

Ми погоджуємось із наявністю такої тенденції, але не можемо підтримати її правильність та актуальність. Вважаємо, що духовні цінності як базова складова особистості мають лежати в основі, в тому числі і правового регулювання.

Горленко В. у своїй статті присвяченій питанням громадянського суспільства, констатує, що громадянське суспільство є виявом найвищого рівня організації державної влади, за якого максимально забезпечується можливість реалізації особою своїх прав та інтересів, участі у державних справах, а також гармонійне розкриття творчих здібностей. При цьому важливим показником стану розвитку громадянського суспільства є форма адміністративно-територіального устрою. Саме залежно від виду такої

форми визначається здатність громадян держави брати участь в управлінні державними справами [6, с. 224].

З такою позицією можна погоджуватись частково, в сенсі, що є певний зв'язок із організацією здійснення місцевої публічної влади та реальним впливом громадськості на процеси реалізації цієї влади. Але мова йде про те, що впливати та брати участь у прийнятті рішень на невеликій території, де функціонує представницький орган місцевого самоврядування легше, ніж бути почутими на рівні вищих органів державної влади чи централізованого місцевого публічного управління. При цьому, як раз відсутність посиленої активності суб'єктів громадянського суспільства є свідченням якості здійснення публічної влади в державі.

Хоча, Гомоляко О., розглядаючи питання концептуального розуміння взаємодії громадянського суспільства і влади при формуванні публічної політики, приходять до висновку про те, що при формуванні публічної політики сучасне суспільство повинно не лише вимагати від влади ефективних рішень, а й брати безпосередню участь в управлінні державою і нести солідарну відповідальність із державою за те, які рішення приймаються і як формується політика держави. Автор вважає, що для досягнення ефективної взаємодії між державою та суспільством та наближення її до ідеальної моделі необхідно реформувати систему вітчизняного законодавства, спрямувавши її на захист прав інститутів громадянського суспільства, утвердження пріоритету громадянських прав як умови встановлення рівноправних взаємовідносин держави та суспільства [7, с. 153].

Приходько І., Докаленко В. досліджуючи роль та місце взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського в Україні, констатують, що процес взаємодії повинен базуватись на принципі справедливості, тому самі інститути громадянського суспільства виходячи

на суспільно-політичну площину повинні будувати свою діяльність виходячи з загальносуспільних інтересів, а не інтересів окремих груп осіб. Відповідно й їх діяльність не повинна носити деструктивний характер. Якщо потрібна критика в бік влади, то це перш за все конструктивна критика, якщо потрібно вплинути на прийняття або реалізацію управлінських рішень, то це вплив в інтересах всього суспільства. Тільки сповідуючи подібне можна побудувати справді ефективну систему взаємодії [8, с. 765].

Автори торкаються важливого аспекту функціонування громадянського суспільства, що стосується випадків зловживання, коли громадські організації не сприяють розвитку, захисту прав людини, прозорості та в інтересах громадян діяльності органів публічної влади, а переслідують певні інтереси окремих груп осіб, часто політичного характеру.

Автори монографії, присвяченої політичним та соціально-правовим проблемам розвитку громадянського суспільства, вважають, що категорія прав людини відбиває безпосередні інтереси людини на даному етапі суспільно-історичного розвитку. Її зміст не є раз і назавжди заданим і незмінним, а змінюється і доповнюється в процесі цього розвитку. Більш того, права людини не існують поза державою, в якій їх реалізація підкріплена відповідними правовими і соціальними механізмами з боку державної влади. Суспільство послідовно проходить стадії від заперечення будь-якої державності і прагнення необмеженої реалізації усього спектру інтересів кожним з його членів (стадія громадянської самосуб'єктності суспільства) до абсолютного прийняття держави у формі, яка найбільшою мірою відповідає вирішенню завдань громадської згоди на даному етапі суспільно-історичного розвитку (стадія громадянського стану) [9, с. 345]. Обґрунтовується думка, що формування і функціонування правової держави можливі лише на основі розвиненого громадянського суспільства.

У понятті «громадянське суспільство» відбита інша, ніж у понятті «держава», сфера соціального життя — сфера приватного громадянського життя людей, де вони взаємодіють самостійно і автономно відносно держави. Інакше кажучи, у державі переважають вертикальні стосунки та ієрархічні зв'язки, а для громадянського суспільства характерним є переважання горизонтальних зв'язків — відносин конкуренції і солідарності між юридично вільними та рівноправними партнерами [9, с. 346].

Ми все ж вважаємо протиставлення громадянського суспільства державі одним із показників проблем і в суспільстві, і в державі. Хибною є ідея, що громадянське суспільство має фактично розділяти відповідальність за прийняття рішень органами публічної влади. Скоріше існування та функціонування громадянського суспільства має бути в правовій державі гарантоване, і суб'єкти громадянського суспільства мають бути забезпечені рядом важелів, що дадуть їм змогу бути почутими. При цьому ефективне функціонування механізму держави в Україні як демократичній та правовій державі, в інтересах громадян із забезпеченням реалізації принципу верховенства права не можна ставити в залежність активності представників громадянського суспільства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Автором з'ясовано неоднаковий погляд на сутність та суб'єктний склад громадянського суспільства. Обґрунтовано позиції про те, що органи самоорганізації населення є елементом системи місцевого самоврядування, а отже все ж їх функціонування лежать в площині здійснення публічної влади, а не громадянського суспільства.

Громадянське суспільство не має конкурувати із державою, а лише є показником реальних демократичних процесів в ній. При цьому, громадянське суспільство має різноплановий суб'єктний склад, де кожен суб'єкт має свої цілі та завдання, що вони беруть на себе добровільно.

Питання сутності громадянського суспільства та його взаємодії із державою розглядають більшою мірою в галузі державного управління, хоча як раз формально юридичний погляд на дане явище має бути сформульований як раз з позиції конституціоналізму.

Роль громадянського суспільства має бути відчутна та врахована, але з позиції того, що суб'єкти громадянського суспільства зазвичай є представниками певних групових інтересів та потреб. При цьому має бути враховано, що ефективність функціонування механізму демократичної держави оцінюється не через призму громадянського суспільства, а відповідно до якості життя, рівня захисту прав людини, довіри громадян до органів публічної влади.

Література

1. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (08.02.2022).
2. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 року № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (08.02.2022)
3. Лопушинський І., Філіппова В., Плющ Р. Розбудова у Україні громадянського суспільства як механізм ефективного державотворення. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. 2021. № 6 (18) грудень. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 223-231. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/expert_6_18_2021.pdf (07.02.2022).
4. Кононенко В., Лапшин С. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. Електронне. Державне

- управління: удосконалення та розвиток. URL:
http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/8_2020/3.pdf (07.02.2022).
5. Сунегін С. Правова ідеологія як чинник розвитку громадянського суспільства та держави: ціннісний контекст. May28, 2021•Oxford, UK. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/12900/11882> (07.02.2022).
 6. Горленко В. Формування сучасного громадянського суспільства в Україні: особливості впливу держави. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2019. Том 30 (69). № 4. С. 221-226. URL:
http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/38.pdf (07.02.2022).
 7. Гомоляко О. Концептуальне розуміння взаємодії громадянського суспільства і влади при формуванні публічної політики. Інвестиції: практика та досвід № 1/2021. С. 149-154. URL:
http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2021/25.pdf (07.02.2022).
 8. Приходько І., Докаленко В. Роль та місце взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в Україні. Public Administration and Regional Development. Publ. upr. reg. rozvit. 2020, 9: С. 752-770. URL: file:///C:/Users/EDBO_1/Desktop/203-Article%20Text-207-1-10-20201119.pdf (07.02.2022)/
 9. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблемимрозвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Х. : Право, 2013. 536 с. URL:
https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf (08.02.2022)/

References

1. Pro Natsionalnu stratehiiu spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021-2026 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27.09.2021 roku № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (08.02.2022).
2. Pro orhany samoorhanizatsii naseleattia: Zakon Ukrainy vid 11.07.2001 roku № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (08.02.2022).
3. Lopushynskyi I., Filippova V., Pliushch R. Rozbudova u Ukraini hromadianskoho suspilstva yak mekhanizm efektyvnoho derzhavotvorennia. Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia : elektronne naukove vydannia : zbirnyk. 2021. № 6 (18) hruden. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 2021. S. 223-231. URL:https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/expert_6_18_2021.pdf (07.02.2022).
4. Kononenko V., Lapshyn S. Hromadianske suspilstvo ta derzhava: spivvidnoshennia v publicnomu upravlinni. Elektronne. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/8_2020/3.pdf (07.02.2022).
5. Suniehin S. Pravova ideolohiia yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva ta derzhavy: tsinnisnyi kontekst. May28, 2021•Oxford, UK. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/12900/11882> (07.02.2022)
6. Horlenko V. Formuvannia suchasnoho hromadianskoho suspilstva v Ukraini: osoblyvosti vplyvu derzhavy. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: yurydychni nauky. 2019. Tom 30 (69). № 4. S. 221-226. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/38.pdf (07.02.2022)

7. Homoliako O. Kontseptualne rozuminnia vzaiemodii hromadianskoho suspilstva i vlady pry formuvanni publichnoi polityky. Investytsii: praktyka ta dosvid № 1/2021. S. 149-154. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2021/25.pdf (07.02.2022).
8. Prykhodko I., Dokalenko V. Rol ta mistse vzaiemodii orhaniv publichnoi vlady ta instytutiv hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Public Administration and Regional Development. Publ. upr. reg. rozvit. 2020, 9: S. 752-770. URL: file:///C:/Users/EDBO_1/Desktop/203-Article%20Text-207-1-10-20201119.pdf (07.02.2022).
9. Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemymrozvytku : monohrafiia / H. Yu. Vasyliev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in. ; za red. M. P. Trebina. Kh. : Pravo, 2013. 536 s. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf (08.02.2022).